

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

НА ТРАВІ

*О, стонати Руской земли,
помянувши прѣвую годину
и прѣвыхъ князей...
Сего бо нынѣ стаиа стяги Рюриковы,
а др[у]зиі Давидови*.*

Сонце стояло високо над хутором, хмари повиходили з долин й кутали гори. Древа стояли, не хитаючись, наче сонні од спеки. Тихо було — тільки од москальської муштри лунало з обох боків: на однім боці — з рушниць, на другому — з гармат: “П-пах-п-пах”, — лунало з-за густого вишняку, “п-пух”, — доносилось з-за драбчастих акацій.

Я ліг на траві, уткнувшись лицем у землю. Там був инчий світ. Під сухі жовті стебла стерні, під зелені пагонці молодїої трави не доставало сонце, пахло старою травою, вогкою землею й у потьмах метушилася, ворушилася кузка. Жвава комаха, од клопоту заморочена, прибігла, заморгала вусами й метнулася назад. Якась зелена істота, чисто як король, потиху лізла стеблом, — поважна, метикувата, задумана. Лізла й стала. Робак вильнув, швидко перебираючи ніжками без ліку, вилискуючись гладкою спиною.

А муштра усе лунала над хутором. Чути було, як вищали кулі, летючи, не вищали, а нявчали, чисто як кошенята лихі. Я подумав за муштру: “Муштрують — москалів тепера треба багато. Війна, пишуть, буде, мабуть, з німцями, з цісаром...” Й думки инчі стали в мене в голові.

Війна! Це слово лунає, гуде од краю до краю й усе ворушить, усе розбурхує. Дощем летять зверху універсали й прикази на нові уряди, поставляють, скидають, переводять “съ оставленіємъ...”, “съ причисленіємъ...”, “съ производствомъ...”. Скрізь, де не поглянь, купки панів — урядники, поміщики — й усе оце, задумано-пеклувате, шепоче, клопоче[ться] — тут народню справу розміркують доценту на десять літ заздалегідь. Серед вулиці з бричок кричать здалеки один другому:

— Чулисьте — Кащінського таки поставили.

— Чув, — і обоє, докоряючи, хитають головою.

Панії “щіпають корпію”* і допекли усіх із своїми “комітетами” без кінця. Ходять збирати грошей по вулицях, по хатах, і обивателі по задах ховаються, щоб не прийшлося, крекчучи, витягати з гаманців. За купців щиро старшина прийнялася з усіх боків і цідять гроші на нівечених, і на сухарі, і на шпиталі, й ще на щось. А славолюбці питають, скільки треба дати “на хрест або на медаль”.

— А чи не можна напів грішми, а напів мукою?..

Редактори радіють і тільки руки труть, задалегідь вже лічать зиск з своїх часописів. Кореспонденти-вістовці скачуть і в'ються коло війська. Дріт телеграфний гуде без кінця через лани, через ліси, й дивується птиця, що ніяк не можна сісти, як перше, коли не прилетиш.

По військових писарнях скребуть без кінця, збирають тих, що в запасі, в одпуску, верстають некрутів... По селах, по шляхах прощання, сльози, лемент, на вокзалах тіснота, товпа. Москальська пелька пісню вигукує по команді, ще вимовляють погано трохи... нічого, привчаться. Коло “присутствія” вози-драбиняки, сердиті діди, заплакані баби. Молодичка плаче, притуливши вид до паркану. Біжуть поїзди, москалем начиняні; іржуть коні в тісних вагонах. По дню, по ночі, по степах, по ланах біжуть ці поїзди — все на кордон, все на спадень, на спадень. Блищать зелені й червоні їх очі поночі й сумно гукають, наче парастаси правлять по тих, кого везуть. От і привезли...

Шлях широкий, вербами обсаджений, і по обидва боки аж під небо лани, золоті од колосу. З ярка село виглядає — верби, стави, зелені од очерету та ряски, і банька синя з хрестом золотим. Й по тому шляху, і по тих ланах довга смуга чорна лізе, то западаючи в яри, то вибиваючись на горби, й розходиться, ворущиться, вилискуючись де-не-де проти сонця. А по другий бік серед золотих ланів з-за горбів вилазить друга — теж чорна, й лізе собі... й стали обидві — обидва війська. Смуга збиралась у купи, порядкувалась, забіліла курява кружалками по обоїх боках, заспівали рушниці. Війська сходилися, стріляли усе частіше, запахло кровю, там і там випадали з лави й зоставалися позаді люде, й усе збилося до купи, помішалось й люди, й стріляння, усе...

Й тут серед тиску того побачив я двоїх: одного — у одному, другого — у другому війську. Вони стояли один проти другого, на одному був “мундир”, на другому — “кабат” й неоднакова муніція, але вони були дуже схожі: обидва чорняві, присадкуваті, сухі, жилаві, й обидва — Грицьки, один з-під Канева, другий з-під Ярослава. Одначе, вони не знали один про другого, що я про їх знав. Один був москаль, другий — німець. І ось побачив я, що

обидва Грицьки узялись за рушниці й націляють один на другого. Діялось се серед тісноти, серед тиску, але я бачив обоїх добре, одрізно, наче не було круг їх нікого, бачив, як блищали проти сонця їх рушниці, добре одточені й почищені.

Мені стало чогось ніяково, як побачив я се, що вони націляють один на другого. Не то, щоб я мав се за недобре, — я знав добре, що ця війна має багато перемінати в історії, в прямуванні ідей і усе таке, що усе оце діється задля розвою просвіти, культури, й що обидва Грицьки повинні себе за дуже щасливих мати, що випало їм задля такої великої мети один другого устрелити. Знав я, що се повинно бути за “віру, царя й отчизну”*, що “dulce et decorum est pro patria mori” [смерть за вітчизну — солодка і прекрасна (лат.)], знав навіть недавно і кілька рядків далі* — й, одначе, кажу, якось мені не в собі стало. Усе ж таки Грицьки... хоч воно й не гля здирства якого або розбою, а по закону, як слід на війні, та ще задля культури — й з прегарних магазинок або берданок, а не киями або ратищами, або сулицями та “мечами харалужними”, як колись “на Немизѣ кровави брезѣ”*, а усе ж таки...

Обоє виростили вони на селі — низенькі хатки дралися по горі, сховавшись у вишняку. Затишні такі селища, не порушені — ще культура, задля котрої мали вони тепера один одного убухати, не встигла понадіяти їх своїми великими дарунками, почавши од кашкета й до “Я всю Хранцію абъеехал, не нашел моеї милої”*. Обоє лазили в подраних сорочках, воюючи з півнем й собаками. Обоє виростили в гойдалках, слухаючи пісню материну жалібну, сумні розмови про те, що податки нема чим заплатити, й соцький вдруге приходив; що солі нема, що кожух обліз чисто й подрався... Обоє ходили потім за погоничів з батьками-пругатарями, спотикаючись по грудках... Обидва оголошували вулицю своїми піснями, вже парубками бувши. Обидва посватались, й Грицько-німець женився — він був хазяйновитий парубок, а Грицько-москаль — він таки іноді до шинку заглядав — гарбуза поніс: “Який ти, — сказали, — жених, коли тобі же до війська йти”. Вийшло обоїм іти. Грицькова-москаля мати плакала, й Грицькова-німця мати плакала. Грицько-москаль плакав і собі, а Грицько-німець стояв мовчки, мов скаменів, аж почорнів. Жінка з дитиною стояла та плакала оддалі, на его гледючи. Й обоїх повели до прийому, й розвели, розвезли поїздами — одного кудись на спадень до якогось бурга*, другого — на північ, у Царевоккошайськ*, а може, й Царевосанчурськ*, чи що, — єсть, кажуть, такі*.

Узялися муштровати. Урядник-москаль сердився, да все мать... да мать. Урядник-німець теж сердився й лаявся, тільки матери не чіпав. Європа вже, сказано, цвічені, — а посипав усе ферфлюстерами* та чимсь кислим.

Ще недавно в свитках, у шапках смушевих були Грицьки, як два рідні брати, — хоч і закасовано одного у хохли, а другого — у Ruthenen, й якби зустрілися — догадалися [б], що стоїть се щось своє, рідне, насъке, хоч яке воно насъке, назвати не тямилу (люде, та й годі, Канівські), тепера ж вбрано їх в мундири, обцяцьковано кгудзями, обвішано мун[и]цією, і вже не хохли замурзані, а господа служба — москаль і німець. Й от господа служба Грицьки стоять й націляють один у другого, щоб убухати лихого ворога задля отчизни, віри й царя або цісаря (так писано ув универсалах); як вчинили віру, як то треба вірним та добрим царським або цісарським підданцям... Й я, замість того, щоб радити з-за такої вірности, я... я — вибачайте нерозсудливого чоловіка... я звомпив...

Рушниця стебнула й не дала мені метикувати далі. Грицько-москаль тріпнув ліктями, одхитнувся й впав, одначе поперед того встиг вистрелити й звалити німця — тільки куля низько узяла й вдарила у живіт. Але це остатня була вже сила в его, він зомлів й вже не чув, як тріскотіли рушниці, вибиваючи душу за душею, як хтось спіткнувся і впав через его... А бійка усе одходила, зоставляючи по собі витолочені лани, густо засіяні трупом, політі кровю.

Вже смеркалося, як очунав Грицько-москаль. Де-не-де тільки тліли-догорали хмари. Вітерцем холодним понесло з лощини, з тих ставів широких зелених. Пахло кровю... Хто ворухився — постягали, а инчих — не встигли — дуже вже було їх багато. У холодку один очунав після другого й раз по раз подавав голос, стогнучи. Грицько-москаль скинув з себе мерця й роздивився. Один стогнав щось дуже недалеко, стогнав тяжко, був то Грицько-німець з животом своїм пробитим.

“От стогне, — думав він, — певне, кінчається, чи що. Німець... Се той, що мене встрілив, — роздивився він. — Здається, поцілив таки добре, бодай ему... Мабуть, не своєю волею. Шкода бідахи... Усе жива людина, болить ему, як і доброму якому. Груди або що понівечило. Бач, ще гірше, отто...”

— Води, хоч би краплиночку, — стогнав німець.

— Тсе?! Се наче й по-нашому — чи ба?! А німець. Обізватись до его, чи що? Гов, дядку!.. — німець не одзивався, тільки стогнав, але тихіше.

Грицько-москаль поліз помалу, оддыхаючи, — у груди кололо дуже щоразу, й доліз через якийсь час до “німця”. Але поки він ліз, німець, очевидячки, вмер — не стогнав і лежав мовчки.

— Вмер, — здивувався Грицько-москаль, перехрестився й став до его придивлятись.

— Хм, німець, а по-нашому говорить. Й з лица чисто як наш... Йй Богу, чисто Стецько Киях, так от і не розпізнав би... А німець, кумедія! — дивувався Грицько-москаль з Грицька-німця.

Грицько-москаль умер другого дня ввечері. Мертвих розібрали й поховали у дві могили: німців — у одну, москалів — у другу. Одправили парастаси над обома Грицьками, обоїх полічили, як битих лічили: нижніх чинов 729, може, й помилились й недолічили, не знаю...

Додому вісті про Грицьків поприходили вже третього чи четвертого місяця. Звичайно, лемент, сльози, одправили ще парастаси, прийшли і голови навіть, пом'янули, випили по чарці горілки, матерів утішали:

— Єму ще краще, тобі б не плакати, а радіти — за царя й за отчизну вмер (голова був добре письменний, недавно ще універсала в церкві читав і пам'ятав добре) — тому на тім світі...

А дядько Охрім — єсть Охрими і під Каневом, і під Ярославом, — випивши третю чарку, додав:

— А вже колись треба вмерти, не тепер, то потім, до того ще — батюшка каже — за царя й віру, й знову ще щось... Вічний покій, будьмо здорові...

А в Відні, в Петербурзі правлять бенкети, поють здравиці, орації кажуть без кінця, вихваляючи “рідного (“бісова мазепа”) солдата”, що “чесно й право (ферфлюхтер перль) стояв до кінця “за віру, за отчизну, за царя, за своєнародні ідеї”... як єго “діди й прадіди” — “за святий Кремль і гробниці царські”... за “старий рід Габсбургів”...

“Не маємо царя, окрім цісаря!”* Не пригадуєте цих слів? Ні? А мені пригадуються чогось. “Нерозсудливий”, — через те хіба...

А муштра все лунає, кулі все летять та нявчать, наче плачуть, що нема нікого, нема кому порвати м'ясо, потрощити кістки, як слід добрій кулі. Аж слухати сумно.

Та тільки мені. Усе навкруги не вважає. Гори, окутані сизою млою, стоять*, грінються на сонці, наче дрімають. Маленькі срібні хмарки волохаті довгими рядами пливуть проз їх, наче лебеді по блакитному морю, такі ліниві й гарні, не колихнуться. Хутір мовчить, тополі листя похилили й не лопочуть. Й комашня не вважає на їх — в її й без сього клопоту доволі.

Ай в їх, пишуть, бува війна, таки народом на народ йдуть битись. Зубами та ногами вві'ються й душать, а щоб зробити яку-небудь піку або ратище, розуму не настанить, не то що рушницю або гармату. До чоловіка не сягнуть... Та й де вже їм гармати. Чоловік — “по образу і подобию Божому”*, а то кузка... тільки що живе, а то рушницю! Нерозважливий, та й годі...

КОМЕНТАРІ

Розділ І. ПРОЗА

На траві

Публікується вперше за чорновим автографом: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАЛ України). — Ф. 401, оп. 1, спр. 56, арк. 170–174.

У підзаголовку автор написав “Мрія” — так своєрідно він означував жанр деяких своїх ранніх оповідань, наприклад: “Німий свідок” — фантастична мрія, “Остання кутя” — різдвяна мрія, “Св. Петро у тюрмі” — мрія.

Рукопис датований автором, але невеличкий фрагмент першого аркуша, де був записаний рік створення оповідання, втрачено, і тепер можна прочитати лише “Серпня 3 18...”, а в кінці автографа — “Серпня 4”. Таким чином, постає питання про рік написання цього твору. Вивчення лексичних і правописних особливостей автографа дає підстави віднести його приблизно до періоду 1887–1888 рр.

с. 7 О, стонати Руской землі... — цитується давньоукраїнська літературна пам’ятка “Слово о полку Ігоревім”. У т. зв. Катерининській копії (оригінал “Слова” не зберігся) цей фрагмент має такий вигляд: “О! стонати Руской землі, помянувшє первую годину, и первыхъ князей. Того старого Владимира нелѣѣ бѣѣ пригвоздити къ горамъ Киевскимъ: сего бо нынѣѣ сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидови” (цит. за кн.: Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі / Вид. підготував О. Мишанич. — [Х.]: Акта, 2003. — С. 112). Судячи з правописних особливостей автографа, М. Грушевський на той момент цитував “Слово” за його першим виданням, здійсненим у Москві 1800 р. На початку 1920-х рр. при написанні “Історії української літератури” М. Грушевський сам переклав “Слово”. Цитований уступ у його перекладі звучить так: “Ой, стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів. Того старого Володимира не можна було пригвоздити до гір кийвських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові” (цит. за сучасним перевиданням: Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2. — С. 180).

с. 8 Пані́ “щіпають корпю́”... — тобто розділяють пальцями на окремі пасма і нитки шматки старої бавовняної тканини. Націпані таким чином м’які нитки застосовувалися при перев’язках і заміняли вату. Під час військових дій жінки з заможних родин, чий суспільний стан не дозволяв безпосередньо перебувати на фронті чи доглядати поранених, намагалися виявити свій патріотизм хоч якимось реальним чином, “щіпали корпю́” для шпиталів. Це було і безпечно, і “небрудне”, і потрібне заняття.

с. 9 ... за “віру, царя й отчизну”... — девіз, поширений у XVII–XIX ст. у армії Російської імперії (“За Веру, Царя і Отечество”). Традиційно означав основні заповіді, які повинен був знати солдат: душу — Богові, серце — людям, життя — вітчизні, честь — нікому.

... “dulce et decorum est pro patria mori”, знав навіть недавно і кілька рядків далі... — цитований рядок з оди Горация став афоризмом (Гораций. Оди. Книга III, ода 2, рядок 13). Повністю строфа латиною звучить так: “Dulce et decorum est pro patria mori: // mors et fugacem persequitur virum // nec parcit inbellis iuventae // poplitibus timidove tergo”. Твори Горация входили до обов’язкової програми класичних гімназій, через те М. Грушевський знав напам’ять чимало цих текстів.

... як колись “на Немизѣ кровави брезѣ”... — алюзія до тексту “Слова о полку Ігоревім”. Наводимо цей уступ у пізнішому перекладі М. Грушевського: “На Немизі снопи стелять головами, молотять щіпами харалужними. На току життя кладуть, віють душу от тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні, — посіяні кістками руських синів” (Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. 2. — С. 180). У цьому уривку “Слова” згадано про битву полоцького князя Всеслава з об’єднаним військом трьох синів Ярослава Мудрого — Ізяслава, Святослава і Всеволода. Першим містом на шляху їхнього походу був Мінськ, місто було обложене й узяті. Київські князі повели свої війська далі по р. Немизі, й тут зустрілися з військами Всеслава. Маленька річка 3 березня 1067 р. стала свідком страшної битви. У наш час річка Немиги немає, її руслом проходить вулиця Неміга в Мінську.

... почавши од кашкета й до “Я всю Хранцію абъехал, не нашел моєй милой” — автор іронізує над примітивними “здобутками цивілізації”, які найвиразніше виявилися в українському селі у другій пол. XIX ст.: елементами міського одягу, зокрема кашкетом замість традиційної української шапки, а також новітніми піснями каліченю російською мовою, часто фривольного змісту. М. Грушевський цитує варіант популярної тоді серед простолуду російської народної пісні “Всю-то я вселенную проехал, // Нигде милой не нашел. // Я в Россию возвратился, // Сердцу слышится привет...”.

... кудись на спадень до якогось бурга... — тобто на захід, до якогось німецького міста.

... Царевокошайськ... — колишне повітове місто Казанської губернії Росії, розташоване на правому березі річки Малі Кокшаги, 140 км від Казані. Царевокошайськ виник близько 1578 р. під назвою “Кокшажськ”, згодом — “Кокшацьке містечко” і “Цареве місто на Кокшазі”. З 1919 р. місто перейменовано на Йошкар-Олу, тепер — столиця Марійської республіки Російської Федерації.

... *Царевосанчурськ...* — Царево-Санчурськ, місто в колишній Вятській губернії, виникло близько 1552 р. У 1923 р. перейменоване у Санчурськ, з 1929 р. — райцентр Вятської губернії. Тепер Санчурськ (марійською Шинчара, Санцара) — селище міського типу, райцентр Кіровської області Російської Федерації.

... *єсть, кажуть, такі* — наведені М. Грушевським топоніми глибокої російської провінції, мабуть, і на той час були відомі небагатьом. Своєрідні однотипні назви міст, у яких впадає в око вірогідність і запопадливе поклоніння самодержцю, наче спеціально створені для антиімперського памфлету. Чи для себе, чи для стороннього ока, щоб не бути запідозреним у злісному наклепі, автор біля цих назв над рядком зазначив їх географічне прив'язку, дописавши: “Казан. губ. (1500), Вят. г. 1342 (навіть і такі є)”.

... *посирав усе ферфлюстерами...* — тобто проклинав (від нім. verfluchen — проклинати; verflucht — клятий, огидний).

с. 11 “Не маємо царя, окрім цісаря!” — алюзія до Біблії: коли Понтій Пілат шукав привід відпустити заарештованого Ісуса Христа, то намагався викликати в іудеїв жаль до нього, а також нагадав їм, що це — їхній цар. Але первосвященники відповіли: “Немає в нас царя, крім кесаря” (Ів. 19, 15). Таким чином, відмовившись від Господа Небесного, Ізраїль визнав зверхність царя земного — кесаря. У контексті оповідання М. Грушевського ця фраза образно висловлює ідею неспівмірної вищості долі цілих народів у порівнянні з благополуччям земних царів, говорить про недопустимість ситуації, коли багато тисяч простих людей гинуть задля інтересів правлячих верств.

Гори, окутані сизою млою, стоять... — цей пейзаж нагадує про тривалий період перебування М. Грушевського на Кавказі, а також схиляє до думки, що текст оповідання автор писав на батьківському хуторі (на околиці Владикавказу) під час літніх канікул.

Чоловік — “по образу і подобию Божому”... — цитата з Книги Буття, 1, 27.

“Я був тоді у гімназії, у останньому класі...”

Публікується вперше за чорновим автографом: ЦДАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 84—91.

Твір датований автором: “Червця 11—13, 1888”. Як зазначалося раніше, не всі назви місяців, уживані М. Грушевським до 1894 р., тотожні сучасним (див. про це детальніше т. 12, с. 464), відповідно “червець” тут означає сучасний “липень”.

Перший і кілька наступних аркушів автографа збереглися не повністю, тому текст має дефекти (втрачені фрагменти позначаємо <...>); деякі з них упорядник спробувала заповнити (текст у квадратних дужках). Прізвище персонажів автор вживає непослідовно: Сташинські — Стешинські — Шашевські; у публікації ми уніфікували ці випадки, звівши до найчастіше вживаного — Сташинські.

с. 12 ... з відпуску вертався загодя... — тобто з канікул повертався заздалегідь, не запінювався на навчання. Увесь перший абзац цього оповідання автобіографічний, багато згаданих тут деталей побуту й поведінки оповідача повторюються у спогадах М. Грушевського. Він навчався у 1-й Тифліській класичній гімназії, а родина на той час жила у Владикавказі, тому на Різдвяні, Великодні й літні канікули Грушевський-гімназист їздив з Тифліса до батьків. “За час мого побуту в гімназії я переїхав через Кавказький хребет 32 рази — 16 з Владикавказу до Тифліса і стільки ж назад, так що різні подробиці помішалися”. (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 10. — С. 131).

... *з усякими доглядцями не лаявся...* — йдеться про служителів гімназійного пансіону.

... *швидко після Різдва, на Трьох Святих...* — 12 лютого (за ст. ст. 30 січня) — свято на честь трьох великих учителів, проповідників і Отців Східної Церкви: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Золотоустого.

с. 13 ... як прийшло Стрічання... — Стрітєння Господне — 15 лютого за григоріанським календарем; 2 лютого за юліанським християни східного обряду відзначають в пам'ять про те, як Діва Марія принесла до Єрусалимського Храму Ісуса Христа на 40-й день після Його народження.

... *за часи Кримської війни...* — Кримська війна (1853—1856) — війна між Російською імперією й союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Франції та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході й Балканах. Закінчилася капітуляцією Росії й Паризьким миром.

... *про винні гроші...* — судячи з контексту, йдеться про борги, тобто гроші, які генерал був декому винен.

с. 15 ... на той час читав “Слов'янську взаємність” Первольфа — йдеться про чеського славіста *Осипа Осиповича Первольфа (1841—1891)*. Уже в першій його монографії “*Vyvin idey vzajemnosti un narodov slovanskych*” (1867) він прослідковує історичні прояви слов'янської взаємності в політичному й культурному житті й рекомендує таку взаємність сучасникам. Ця ідея стала провідною в подальших дослідженнях ученого. В оповіданні М. Грушевського, ймовірно, згадано перші томи праці О. Первольфа “Славяне, их взаимные отношения и связи” — I том вийшов 1886 р., II — 1888 р. Рецензія на цей другий том — перша з відомих тепер наукових публікацій М. Грушевського: Правда (Львів). — 1888. — Т. I. — С. 136—142; підписана “Гр-Ш-ъ”. У цьому виданні вона опублікована у т. 14, с. 45—51.

с. 17 ... Геть з землі брудної на блакитне небо... — цей вірш М. Грушевський написав у грудні 1885 р., присвятивши актрисі О.П. Марковській. Повний текст твору опубліковано у т. 12 цього видання (с. 60).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ I. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ III. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.